

ŞÂFİÎ MEZHEBİNDE FAİZ

-CÜVEYNÎ'NİN NİHÂYETÜ'L-MATLAB ADLI ESERİ ÖZELİNDE-

Arş. Gör. Mehmet Yuşa SOLAK*

Özet: Faiz yasağı İslam'ın ilk dönemlerinden bu yana fukahâyı meşgul eden konulardan biridir. Ribânın haramlığı hususunda İslam hukukçularının tamamı hemfikir olsa da illenin ne olduğu konusunda görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Fikhi doktrinlerin tümü aynı nasları referans edinmesine rağmen aralarındaki yorum farklılıkları alternatif faiz teorilerinin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda Şâfiî hukukçular, birisi borç ilişkilerinde diğeri ise alışveriş işlemlerinde ortaya çıkan iki faiz türü olduğunu belirtmişlerdir. Diğer bazı fikh mezheplerinin aksine Şâfiîler faizin vuku bulduğu alanı gıda maddeleri ve para olabilen varlıklar ile sınırlı tutmuş, bunların münferid örnekleri ile ilgili öznel bir takım prensipler geliştirmişlerdir.

Anahtar kelimeler: Şâfiî, faiz, Cüveynî, borç.

Interest in Shâfiî Legal School in the context of Al-Juwayni's Nihayat al-Matlab

Abstract: The prohibition of interest is one of the issues that has been dealt with by fuqahâ' since the early times of Islam. Even though all Muslim jurists agree upon the prohibition of interest, there are different opinions on the issue of what is the cause ('illa) of this provision. Despite the fact that all the doctirns of fiqh base on the same texts, different interpretations have been concluded, and alternative interest theories have been developed. In this respect, the Shâfiî jurists identify two types of interest, one of which originates in relationships of debt and the other in transactions of sale. Contrary to some other legal schools, the Shâfiî jurists confine the scope of interest to foodstuffs and money and provide a set of principles for various related items.

Keywords: Shâfiî, Interest, al-Juwayni, debt.

GİRİŞ

Türkçede faiz kavramıyla karşılık bulan “ribâ” kelimesi Arapça kökenli olup artış, nema, ziyade gibi anlamlara gelmektedir.¹ Kur'an ve sünnette hem sözlük hem terim anlamına uygun şekilde kullanılmıştır.² Hac sûresinde, yağmur sonrasında ıslanan toprakta meydana gelen kabarma bu kelimenin fiil formu ile ifade edilmiştir.³ Hz. Peygamber (s.a.s.) de haramla beslenip büyüyen bir bedenin ateşe girmeyi hak ettiğini belirtirken aynı kökten türeyen bir fiil (yerbû) kullanmıştır.⁴

* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı, mehmetyusasolak@hotmail.com

1 Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd (ö. 400/1009'dan önce), *es-Sihâh (Tâcü'l-lügâ)*, Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut, 1990, VII, 199; İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn er-Rüveyfî (ö. 711/1311) *Lisânü'l-Arab*, Dârü Sâdır, Beyrut, 1993, XIV, 304; Feyyûmî, Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşeh Ahmed b. Muhammed el-Hamevî (ö.770/1368-69), *el-Misbâhu'l-münîr fî ğarîbîş-Şerhi'l-kebir*, Dârü'l-hadis, Kahire, 1429/2008, 139.

2 Bakara 2/275-279; Âl-i İmrân 3/130; Nisâ 4/161; Ra'd 13/17; Müminûn 23/50; Rûm 30/39; Hâkka 69/10.

3 Hâc 22/5.

4 Tirmizî, Sefer, 433.

Kur'an ve sünnet naslarında faizin "karz faizi" ve "alışveriş faizi" olmak üzere iki türü bulunduğu görülür. Karz faizi borç işlemlerinde,⁵ alışveriş faizi ise karşılıklı bedel ödenen mübadelelerde ortaya çıkmaktadır. Her iki faiz türünü kapsayıcı bir tanım yapmak gerekirse "Karz işlemi ya da alışveriş esnasında taraflardan biri lehine şart koşulmuş karşılıksız fazlalıktır." şeklinde ifade edebiliriz.

İslam'dan önce ribâ kavramı sadece karz faizi için kullanılmaktaydı.⁶ İslam, faizin bu türünü yasaklamakla birlikte mübadele esnasında ortaya çıkan ve alışveriş faizi⁷ adı verilen fazlalığı da haram kılmıştır. Kur'an'da çeşitli ayetlerde⁸ zikri geçen faiz borç faizi olup alışveriş faizi ile ilgili hükümler Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ifadelerinde⁹ yer almaktadır.

Alışveriş faizinin hükmü ve illeti noktasında İslam hukukçularının temel referansını emvâl-i sitte hadisi oluşturmaktadır. Ubâde b. Sâmî'tin (ö. 34/654) rivayet ettiğine göre "Hz. Peygamber (s.a.s.) altın, gümüş, buğday, arpa, hurma ve tuzun kendi cinsiyile değişimine ancak eşit ve peşin olması halinde müsaade etmiştir."¹⁰

Fukahânın çoğunluğu bu hadisin bildirdiği hükmü muallel kabul ederek aynı illete sahip olan tüm alışverişlerin faize konu olacağını belirtmişlerdir. Kıyası bir yöntem olarak kabul etmeyen Zâhirîler ribevî malların çerçevesini daha dar tutarak faizin yalnızca hadiste zikrolunan altı malda tahakkuk edeceğini savunmaktadır. Öte yandan ilk dönem fakihlerinden Mesrûk (ö. 63/683), Şa'bî (ö. 104/722), Katâde (ö. 117/735), Tâvus (ö. 106/725), İbn Şübrüme (ö. 144/761) ve Osman el-Bettî (ö. 143/760); Hanbelîlerden İbn Akîl (ö. 513/1119) gibi bazı İslam hukukçuları da Zâhirîlerle aynı görüştedir.¹¹

Hadisteki hükmü muallel kabul eden fukahâ illetin tespiti noktasında farklı kanaatlere sahiptirler. Hanefî, Hanbelî ve İmamî fakihler Hz. Peygamber'in (s.a.s.) cins birliğini vurgulamasını ve hadiste yer alan altı maddenin tümünün ölçülebilir olmasını dikkate alarak faizin illetini cins ve ölçü (kadr) birliği olarak tespit et-

5 Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (ö. 370/981), *Ahkâmü'l-Kur'an*, tah. Muhammed Sâdik el-Kamhâvi, Dârü İhyâ'it-türâsî'l-Arabî, Beyrut, 1405, II, 186.

6 Refik Yunus el-Misrî, *el-Câmi li usûlî'r-ribâ*, Dârü'l-kalem, Dımeşk, 1422/2001, 23.

7 İslam hukuku eserlerinde yer alan faiz tanımlarında da alışveriş faizinin mübadele işleminde vuku bulduğuna vurgu yapılmaktadır. Örneğin Sadruşşeria *en-Nukâye* adlı eserinde faizi "Muâvazada taraflardan birisi lehine şart koşulan karşılıksız fazlalıktır." şeklinde tanımlamaktadır. (Sadruşşeria es-Sânî, Ubeydullah b. Meş'ud b. Tâcişşeria Ömer (ö. 747/1346), *Muhtasaru'l-Vikâye*, Yeremyev Matbaası, Kazan, 1911, 94.)

8 Bakara 2/275-279; Âl-i İmrân 3/130; Nisâ 4/161; Rûm 30/39.

9 Buhârî, Buyû; 207; Müslim, Müsâkât, 15.

10 Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 455, (Had. no: 10480).

11 İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064), *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, Dârü'l-fikr, Beyrut, VII, 401, 403, 468; İbn Rüşd, Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 595/1198), *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, Dârü'l-hadis, Kahire, 1425/2004, III, 149; *el-Mevsûatü'l-fikhiyyetü'l-Kuveytiyye*, "Ribâ", XXII, 64.

mektedir.¹² Şâfiî ve Mâlikîler ise hadiste zikredilen atı maddeyi iki kısım halinde incelemişlerdir. Bu iki mezhebe göre buğday, arpa, hurma ve tuzda faizin illeti gıda maddesi olmak; altın ve gümüşte ise para olmaktır.¹³

Çalışmamızda faiz kavramı Cüveynî'nin (ö. 478/1085) “*Nihâyetü'l-matlab fi dirâyeti'mezheb*” adlı eseri merkeze alınarak inceleneceğinden konunun sınırları da bu doğrultuda şekillenecektir. Kendisinden sonraki Şâfiî hukukçuların tercihlerinde belirleyici rol oynayan Cüveynî, bu eserinde Irak ve Horasan Şâfiîlerine ait görüşleri bir araya getirerek tercihlerde bulunmakta ve yer yer diğer mezheplerin görüşlerine itirazlar yöneltmektedir. Cüveynî'nin bu eseri mezhebin gelişim sürecinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Nitekim İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) neredeyse bütün Şâfiî fukahânın bu eserle bir şekilde uğraştığı tespitini yapmaktadır.¹⁴ Mezhep içinde otoriter kabul edilen Râfiî (ö. 623/1226), Nevevî (ö. 676/1277) ve Remlî (ö. 844/1441) gibi fukahânın bigâne kalamayacağı bir kitap halini alan “*Nihâyetü'l-matlab*” Şâfiî doktrininin faiz hususundaki tutumunu tespit etme noktasında önem arz etmektedir.

İslam hukukunda faiz teorisi ve makalenin içeriği hakkındaki bu genel bilgilerden sonra Şâfiî mezhebinin bu konudaki tutumuna daha detaylı temas edebiliriz.

I. ŞÂFİÎ DOKTRİNE GÖRE FAİZİN İLLETİ

Giriş bölümünde belirtildiği üzere Şâfiî fakihler Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ifadelerinde yer alan altı maddeyi iki kısımda incelemiş, buğday, arpa, hurma ve tuzda faizin illeti olarak gıda maddesi olmalarını; altın ve gümüşte ise para olma vasfını tespit etmiştir. Bir mübadele işleminde söz konusu iki illetten birinin bulunması vade faizinin tahakkuku için yeterli görülürken fazlalık faizi için değişime konu olan malların aynı cinsten olması şart koşulmuştur. Bu söylenenler Şâfiî'nin (ö. 204/820) kavlı-i cedid diye adlandırılan son görüşüne göredir. Kadim mezhep diye bilinen ilk görüşünde ise gıda maddelerinde, sayılanlara ek olarak ölçülebilir olma

12 “Kadr” kavramıyla kast olunan sadece hacim ve ağırlık ölçüleridir. Adet ya da uzunluk ölçüleri kadr kavramına dahil olmadığından Hanefî, Hanbelî ve İmâmîyyenin fikhî mezhebi olan Caferîlere göre bu değerlerle ölçülen mallarda fazlalık faizi vuku bulmaz. (Merğînânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Ali b. Ebî Bekr (ö. 593/1197), *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedi*, tah. Talâl Yusuf, Dârü İhyâi't-türâsî'l-Arabî, Beyrut, ts., III, 61; Muhakkık Hillî, Ebü'l-Kâsım Necmüddîn Ca'fer b. el-Hasen el-Hüzeli (ö. 676/1277), *el-Muhtasarü'n-nâfi' fi fikhî'l-İmâmîyye*, Dârü'l-advâ, Beyrut, 1405/1985, 150,151; Haccâvî, Ebü'n-Necâ Şerefüddîn Mûsâ b. Ahmed el-Makdisî (ö. 968/1560), *el-İknâ fi'l-fikhî'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, tah. Abdüllatif Muhammed Musa, Dârü'l-marife, Beyrut, ty., II, 114.)

13 Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâli Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh en-Nisâbüri (ö. 478/1085), *Nihâyetü'l-matlab fi dirâyeti'l-mezheb*, tah. Abdülazîm ed-Dîb, Dârü'l-minhâc, yy. 2007, V, 95; İbn Rüşd, *Bidâyeti'l-müctehid*, III, 149.

14 Bilal Aybakan, “Şâfiî Mezhebi”, *DİA*, XXXVIII, 243.

şartını da aramaktadır.¹⁵ Bu konuda kısmen Hanefî mezhebinin tutumuna meyiletliğini söylemek mümkündür.

Cüveynî *Nihâyetü'l-matlab*'da faizin illeti ile ilgili tafsilata girmeyip konuyu Şâfiî ve ashabının görüşleri çerçevesinde izah etmekte, bu konuya dair geniş bilgiyi fikhî ihtilafları konu edinen kitaplarına bıraktığını belirtmektedir. Müellifin bu konudaki esas tavrını yansıtan *el-Esâlib*¹⁶ adlı eserine henüz ulaşamamış olsak da fikhî usulüyle ilgili olarak kaleme aldığı *el-Burhân*'ın farklı yerlerinde aynı eserden yaptığı nakiller bir araya getirildiğinde Cüveynî'nin faizin illeti hakkındaki şahsi görüşlerine vâkıf olmamızı sağlamaktadır. Bu konuda önemli gördüğümüz bilgileri Cüveynî'nin diğer eserlerinden de yardım almak suretiyle incelemeye çalışacağız.

El-Esâlib'den yaptığı nakillerden anlaşıldığı üzere Cüveynî'ye göre fazlalık faiziyle ilgili hükmün muallel olduğunu kesin bir şekilde söylemek mümkün değildir. Zira İbn Abbas (ö. 68/687) faizin yalnızca vadeli işlemlerde vuku bulacağı görüşünü benimsemiş ve pek çok fakih kıyası bir yöntem olarak kabul etmesine rağmen emvâl-i sitte hadisindeki yaşağı haberde geçen altı malla sınırlı tutmuştur.¹⁷ Hal böyleyken ribâ ile ilgili hükmün muallel olduğuna dair gerçekleşen bir icmadan (dolayısıyla kesin bir yargıdan) söz edilemez.¹⁸

İbn Abbas ve diğer fukahânın zikredilen muhalefeti Cüveynî'yi faiz konusunu tamamen naslar üzerinden ve taabbudî düzlemde temellendirmeye sevk etmiştir.¹⁹ Onun benimsediği bu yaklaşım sonuçları itibariyle Şâfiî mezhebinin faiz konusundaki tutumuna uygun olsa da Cüveynî, hükümleri usul açısından farklı bir zemine oturtmaktadır.

15 Cüveynî, *Nihâye*, V, 65.

16 Cüveynî'nin hilâf ilmine dair telif ettiği eserlerinden biri olup eserin günümüze ulaştığına dair bir bilgiye rastlamadık.

17 Mâverdi'nin (ö. 450/1058) ifadesine göre İbn Abbas bu konuda Usame b. Zeyd'in (ö. 54/674) naklettiği "Faiz ancak vadeli işlemlerde olur." (Müslim, Müsâkât, 93.) rivayetiyle istidlal etmektedir. İbn Abbas ve hadisin râvisi Usâme'den başka sahabeden Berâ b. Âzib (ö. 71/690), Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) ve Zeyd b. Erkam'ın (ö. 68/688) da bu görüşte olduğu nakledilir. (Mâverdi, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Basri, *el-Hâvi'l-kebir fi fikhî mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*, tah. Ali Muhammed Muavviz-Adil Ahmed Abdumecüd, Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut, 1419/1999, V, 176) Şâfiî, Cüveynî (*Nihâye*'de), Mâverdi ve daha sonraki Şâfiî fakihlerden Gazzâlî (ö.505/1111) bu rivayeti tevîl cihetine giderken Cüveynî'nin *el-Burhân*'da hadisin zahirine istinad ettiği dikkat çekmektedir. Şâfiî ve Gazzâlî'ye göre Hz. Peygamber'in "Faiz ancak vadeli işlemlerde olur." sözünü aynı illeti taşıyan iki farklı cins hakkında söylemiş olması muhtemeldir. Yani aynı illeti taşıyan ribevî iki malın değişiminde araya süre girmesi faize yol açar demek istenmiştir. Mâverdi ise hadisteki ifadenin eşit iki bedelin vadeli değişimi ile ilgili söylendiğini ifade ettikten sonra İbn Abbas'ın bu görüşünden döndüğüne dair bir rivayet nakleder. (Müzenî, Ebü İbrâhîm İsmâil b. Yahyâ el-Mısri (ö. 264/878), *Muhtasarü'l-Müzenî*, (*el-Ümm* ile birlikte basılı), Dârü'l-marife, Beyrut, 1410/1990, VIII, 173; Mâverdi, *el-Hâvi*, V, 77; Gazzâlî, Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsi (ö.505/1111), *el-Mustasfâ*, tah. Muhammed Abdüsselam eş-Şâfiî, Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, yy., 1413/1993, I, 196.)

18 Cüveynî İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddin Abdülmelik b. Abdillâh et-Tâi en-Nisâbüri (ö. 478/1085), *el-Burhân fi usûli'l-fikh*, tah. Abdülazîm ed-Dîb, Katar, 1399, II, 823.

19 Cüveynî, *el-Burhân*, II, 822.

Cüveynî, faiz konusuna emvâl-i sitte hadisi üzerinden yaklaşıldığı takdirde altın ve gümüşte faize illet olabilecek en uygun vasfın para olmak (nakdiyyet) olduğunu belirtir. Bakır gibi madenler bazı beldelerde para olarak kullanılsa da bu durum nadir vuku bulduğundan altın ve gümüşle aynı hükme tabi değildirler. Dolayısıyla Şâri'in altın ve gümüş hakkında verdiği hüküm bu iki madenle sınırlı kalmaktadır. Bu durum, nakdiyyeti altın ve gümüş hakkında "illet-i kâsıra" kabul etmek yahut illet saymamak şeklinde iki farklı durumla karşı karşıya olduğumuzu gösterir.²⁰

Müellifle aynı dönemde yaşayan Şâfiî hukukçulardan Mâverdi (ö. 450/1058), altın ve gümüşün para olma vasfını kâsır illet kabul eder. Ona göre Şâri'in kâsır illetle hüküm vermesinde, hükmün söz konusu illete has bir sonuç olup diğer meselelere aynı hükmün verilmeyeceğini göstermek gibi bir fayda gözetilmiştir.²¹ Cüveynî'nin çağdaşı olan Şîrâzî (ö. 476/1083) de Mâverdi ile aynı tutumu sergileyerek altın ve gümüşte faizin illetini müteaddî (geçişli) kabul etmenin selem akdinin uygulama sahasını daraltacağına vurgu yapmaktadır.²² Cüveynî bu yaklaşıma muhalefet ederek para olma vasfını illet-i kâsıra kabul etmenin yersiz olduğunu savunur. Çünkü illet-i kâsıra ile hüküm arasında bir uygunluk/münasebet bulunması zorunludur. Oysa altın ve gümüşün faize konu olması ve bunların para olma vasfı (nakdiyyet) arasında bu türden bir uygunluk bulunmamaktadır. Bu nedenle altın ve gümüşün para olma vasfı müteaddî veya kâsır bir illet olamaz. Bu iki madende faizin vaki olacağına dair hüküm muallel olmayıp nas ile sabittir.²³

Cüveynî bu ifadeleriyle muhtemel bir itirazın önünü kesmeyi amaçlamış olmalıdır. Hanefiler, hadiste zikredilen altın ve gümüşte faizin vuku bulmasındaki illetin, bu madenlerin veznî olması olduğunu belirtir ve aynı illete sahip olan diğer mallarda da faizin gerçekleşeceğini ifade ederler. Şâfiîler ise bu iki madende faizin gerçekleşmesinin illetini "para olma vasfı" olarak tespit ettiklerinden hükmü altın ve gümüşle sınırlı tutarlar. Bu nedenle "müteaddî" illete hamletme imkanı varken kasır illete hamletmenin uygun olmayacağı yönünde bir takım itirazlara maruz kalmışlardır.²⁴

Hz. Peygamber'in ifadelerinde paraların dışında yer bulan diğer mal türleri ise buğday, arpa, hurma ve tuzdur. Şâfiîler bu dört mal türünde faizin illetinin "gıda

20 Cüveynî, *el-Burhân*, II, 822.

21 Mâverdi, *el-Hâvî*, V, 92.

22 Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddin İbrâhîm b. Ali (ö. 476/1083), *el-Mühezzebe fi fikhî'l-İmâm eş-Şâfiî*, Beyrut 1995, II, 27. Ribânın illetini müteaddî kabul eden Hanefiler, Şîrâzî'nin dikkat çektiği problemin üstesinden gelebilmek için veznî malları, ölçüm vasıtasının özelliğini göz önüne alarak bir ayrıma tabi tutmuşlardır. Vezni malların bir kısmı hassas terazilerle tartılırken bir kısmında daha kaba terazilere gereksinim duyulmaktadır. Ağırlık ölçme vasıtaları farklı olan veznî mallar -veznilik noktasında birleşeler de- selem akdinde iki karşıt bedeli temsil edebilirler. (Kâsânî, Alâüddin Ebû Bekr b. Mes'ûd (ö. 587/1191), *Bedâi'us-sanâi' fi tertibiş-şerâi'*, Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut, 1406/1986, V, 219; Merğînânî, *el-Hidâye*, III, 62.)

23 Cüveynî, *el-Burhân*, II, 822, 823.

24 Mâverdi, *el-Hâvî*, V, 92.

maddesi olmak” olduğunu belirterek hükmü kıyas yoluyla tüm gıdalara teşmil etmektedirler. Çünkü bu dört maldan hedeflenen temel gaye gıda maddesi olmaktır. O halde aynı maksatta birleşen diğer mallar da aynı hükme tabi olmalıdır.²⁵

Cüveynî bu kıyası oldukça tekellüflü bir tavır olarak yorumlamaktadır. Çünkü Şâfiî fakihlere göre Hz. Peygamber, hadiste zikredilen gıdaların kendi cinsiyle farklı oranlarda mübadelesini haram kılarken bu maddelerden gözetilen temel gayeyi yani gıda için tüketiliyor olmalarını göz önüne almıştır. Cinsleri farklı olan gıdaların mübadelesinde ise bu “gaye”yi göz ardı ederek farklı oranlarda mübadeleye izin vermiştir. Cüveynî’nin buraya kadar anlaşılır saydığı talil, nesie faizine uygulandığında tutarlılığını yitirmektedir. Çünkü vade faizinde, mübadeleye konu olan malların aynı veya farklı cinsten olmaları arasında bir ayrıma gidilmeyip gıda maddelerinin birbiriyle vadeli değişimi mutlak surette haram sayılmıştır. Bu durumun bir tezahürü olarak Şâfiî mezhebinde buğday ve arpanın selem akdinde iki karşıt bedeli temsil etmesi vade faizine yol açacağı gerekçesiyle caiz görülmemiştir. Bu nedenle Cüveynî, Şâfiî fukahâ’nın yaptığı tutarlı bulmayarak bunun bir “illet kıyası” olmayıp “delalet kıyası”na²⁶ daha çok benzediğini belirtmektedir.²⁷ Oysa delalet kıyasının geçerli olabilmesi için uygulandığı konuda tutarlı bir yapı arz etmesi gerekir. Bu tutarlılık fazlalık faizinde sağlanmış olsa da vade faizi konusunda var olduğunu söylemek güçtür. Bu nedenle Cüveynî bunu delalet kıyası kapsamında değerlendirmenin bile oldukça güç olduğunu ifade eder. Bir diğer problem de faize konu olan ilaç ve meyvelerle temel gıda maddeleri arasında tam bir benzerliğin (şebih) bulunmuyor olmasıdır. Sonuç olarak delalet kıyası için gerekli şartlar sağlanmadığı ve bazı “fer”lerin “asl”a yeterli düzeyde benzerliğe sahip olmadığı için delalet kıyasının varlığından da söz edilemez.²⁸

Cüveynî, emvâl-i sitte hadisinde iki mal grubunu teşkil eden paralar ve gıda maddelerinde faizin hükmünün muallel oluşunu reddettiğine göre geriye hadiste zikredilmeyen mallara bu hükmü nasıl uyguladığı sorusu kalmaktadır. O, bu konuda Hz. Peygamber’den rivayet edilen “*Yiycekleri birbiriyle ancak eşit olarak mübadele edin.*”²⁹ hadisini zikrederek tüm gıdaların bu haberin kapsamına girmek suretiyle ribevî kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir.³⁰

25 Şîrâzî, *el-Mühezzebe*, II, 27.

26 Delalet kıyasında aslın hükmünün fer’e verilmesi bizzat illet birlikteliği sebebiyle olmayıp illetin hüküm, sonuç yahut kendisinden ayrılmayan vasfındaki (lâzım) birliktelikten dolayıdır. Bu üç unsurdan birinin delaletiyle asıl ve fer’in hükümlerinin aynı olduğu bilinmiş olur. Cüveynî, *el-Burhân*, II, 867; Zekeriyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddin Zekeriyâ b. Muhammed el-Hazrecî (ö. 926/1520), *Çâyetü’l-vusûl fi şerhi Lübbi’l-usûl, Dârü’l-kütübi’l-Arabîyyetü’l-kübrâ*, Mısır, ty., I, 144.

27 Cüveynî, *el-Burhân*, II, 824.

28 Cüveynî, *el-Burhân*, II, 825.

29 Müslim, *Müsâkât*, 93.

30 Cüveynî, *el-Burhân*, II, 822.

Yukarıda belirtildiği üzere Şâfiîler fazlalık faizinin tahakkuku için değişilen malların aynı cinsten olmasını şart koşarlar. Bu nedenle Şâfiî hukukçulara ait eserlerde cins birliğinin illetin mahalli olduğuna dikkat çekildiği görülür. İlet ancak bu mahalde bulunduğu takdirde aktif bir rol oynamaktadır. Cüveynî bu tezi temellendirmek için faiz ve recm cezası arasındaki benzerliğe dikkat çeker. Zina etmek recm cezasının illeti olmasına rağmen “ihsan”³¹ şartı bulunmadıkça illet fonksiyonunu icra edememektedir.³² Ancak şartın vücudu meşrutun varlığını zorunlu kılmadığından cins birliği bulunan pek çok mübadele işleminde illet bulunmadığı için faiz tahakkuk etmemektedir. Örneğin Hanefî fakihler tarafından ribâ olduğu sarahatle vurgulanan demir, bakır, tunç, kireç vb. madenlerin kendi cinsiyle farklı oranlarda mübadele edilmesi Şâfiî fukahâ tarafından caiz kabul edilmiştir. Çünkü cins birliği şartı bulunsa da ribânın iki illetinden herhangi biri mevcut değildir.

Şâfiî fakihlerin ve Cüveynî'nin faizin illeti hakkındaki kanaatlerini ifade ettiği-mize göre şimdi mezhebin ribânın illeti olarak kabul ettiği gıda maddesi (tu'miyet) veya para olma (nakdiyyet) vasıflarını müstakil başlıklar altında inceleyebiliriz.

A. Gıda Maddesi Olma (Tu'miyet)

Bir malın gıda maddesi (ve dolayısıyla ribevî) sayılması için birincil kullanım amacının gıdalanmak olması yeterlidir. “İktiyât” denilen temel besin maddelerinden olma şartı aranmadığı gibi depolanabilir olma (iddihâr) gibi bir özellik taşıması da şart değildir. İlaç vb. maddelerde olduğu üzere sadece ihtiyaç halinde tüketilmesi de faizin tahakkuku için kâfi görülmüştür.³³ Bu genelleyci prensipler Şâfiîler'de ribevî malların çerçevesini genişlettiği gibi bu noktada Malîkîlerden de ayrılmaktadırlar. Malîkî fakihler faizin illeti hususunda Şâfiîlerle aynı kanaate sahip olsalar da gıdaların ribevî sayılması için temel besin maddelerinden olma ve masrafsız bir şekilde depolanabilme şartı koşmuşlardır. Bu durum Şâfiîler'de ribevî malların çerçevesinin Mâlikî mezhebine nazaran daha geniş olmasına yol açmıştır.³⁴

Yukarıda belirtildiği üzere bir malın ribevî olduğunu belirleyen temel faktör kendisinden hedeflenen asli gayenin gıda olmasıdır. Örneğin çamurun kendi cin-

31 İhsan kavramı, hür ve baliğ olan erkek ya da kadının sahih bir nikah akdinde cinsel birliktelik yaşamış olması anlamına gelmektedir. (Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris (ö. 204/820), *el-Ümm*, Beyrut, 1990, IV, 307; Feyyûmî, *el-Misbâh*, 91.)

32 Cüveynî, *Nihâye*, V, 65.

33 Cüveynî, *Nihâye*, V, 66.

34 Malîkîlerde “iktiyât” (temel besin maddesi olmak) ve “iddihâr” (depolanabilir olmak) şartı genel olmayıp yalnızca fazlalık faizinde öne sürülmektedir. Vade faizi ise -tedavi amacı ile tüketilenler dışında- tüm gıda maddelerinin mübadelesinde vuku bulabilmektedir. (Desûkî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö. 1230/1815), *Hâşiyetü'd-Desûkî aleş-Şerhi'l-kebir*, Dârü'l-fikr, yy., ts., III, 47.)

siyle farklı oranlarda mübadelesi faizin illetlerinden biri bulunmadığından caiz kabul edilirken “Ermeni çamuru” adı verilen ve tedavi amacıyla yenilen çamur türü ribevî mallar kapsamında değerlendirilir. Aynı şekilde keten ve keten yağı önceki dönemlerde -nadiren yenilse de- kandil yakıtı olarak kullanıldığından Şâfiî hukukçular tarafından faize konu olmayacağı belirtilmiştir.³⁵

Zikredilen malların hükümleri arasındaki bu değişkenlik göz önüne alındığında Şâfiî mezhebinin ribevî malların tespiti noktasında sosyal olguları ve toplumun eğilimlerini dikkate aldığı göze çarpmaktadır.³⁶ Cüveynî'nin Iraklı Şâfiî fakihlere yönelttiği bir takım itirazlar da bu tespiti desteklemektedir. Irak Şâfiîlerine göre, yenilebilir özellikteki keten ve balık yağı gıda amacıyla üretilmediğinden ribevî değildir. Öte yandan güzel koku temin etmek için üretilen menekşe, gül vb. çiçeklerin yağları aslı itibarıyla yenilebilir olduğundan Iraklılar tarafından ribevî sayılmıştır. İki hükmü çelişkili bulan Cüveynî, balık yağı hakkında dikkate alınan örfün koku temin etme gayesiyle üretilen çiçek yağlarında göz ardı edildiğini belirtmektedir. Ona göre bu gibi maddeler hakkında farklı açılardan iki ayrı hüküm verilebilir. Bu mallar, zatı itibarıyla yenilebilir olduğundan ribevîdir fakat insanların adetleri göz önüne alındığında ribevî olmaktan çıkmaktadır. Fakat Cüveynî'ye göre hem gıdalanmak gayesiyle hem de diğer bir takım amaçlarla kullanımı yaygın olan mallar hakkında takınılması gereken tavır bunların ribevî kılınmasıdır.³⁷ Mezhepte sahih kabul edilen görüş, çiçek yağlarının ribevî kabul edilip balık yağının ise faiz mallarının dışında tutulması yönündedir.³⁸

Dikkate alınması gereken bir diğer husus da gıda olma özelliğinin normal hayat standartları dikkate alınarak belirleniyor olduğudur. Açlık ve iktisadi kriz dönemlerinde toplumun alışılmışın dışında bazı şeyleri gıda kabul etmesi bu malları ribevî mal haline getirmez.³⁹ “Gıda maddesi olma” illetiyle ilgili bu izahlardan sonra gıdaların mübadelesiyle ilgili hükümleri incelemeye geçebiliriz.

1. Gıda Maddelerinin Mübadelesiyle İlgili Hükümler

Bu başlık altında gıda maddelerinin mübadelesinde eşitliği sağlama aracı olan ölçü birimlerinin özellikleri, mübadele edilen bedellerde aranan genel şartlar ve eşitlik şartının ihlali anlamını taşıyan bir takım uygulamalar üzerinde durulacaktır.

35 Cüveynî, *Nihâye*, V, 66.

36 Cüveynî, *Nihâye*, V, 66.

37 Cüveynî, *Nihâye*, V, 67.

38 Nevevî, *el-Mecmû'*, IX, 398.

39 Cüveynî, *Nihâye*, V, 67.

a. Ölçü Birimlerinin Tespiti

Ribevî malların mübadelesi esnasında eşitliğin temin edilmesi ibadet telakki edildiğinden⁴⁰ Cüveynî bedellerin miktarını belirleyici olan ölçü birimlerini de taabbudî bir düzlemde ele almıştır.⁴¹ Buna göre Hz. Peygamber döneminde hacim ölçüğü (keyl) veya ağırlık ölçüğü (vezn) ile ölçüldüğü bilinen malların miktarını belirlemede yegâne kıstasın bu değerler olduğu kabul edilmiş ve aksi yönde bir uygulama caiz görülmemiştir. Bu nedenle hadislerde keyli olarak zikredilen buğdayın kendi cinsiyle tartılarak mübadele edilmesinin -daha net sonuçlar vermesine rağmen- caiz olmadığı belirtilmiştir.⁴²

Asr-ı saadette hangi ölçü birimi ile hesaplandığı net olarak bilinmeyen mallar hususunda ise Cüveynî, Şâfiî hukukçulardan dört farklı yöntem önerisi aktarmaktadır. Bu görüşlerden birine göre gıda maddelerinin çoğunluğu keyli olduğundan bu mallar da hacim ölçüğü ile hesaplanmalıdır. Bazıları ise ağırlık ölçüsü daha net sonuçlar verdiği için bu malların veznî kabul edilmesi gerektiğini savunur. Bir diğer görüş ise belde örfünün hakem kılınmasından yanadır. Cüveynî'nin, hocası olarak tanıttığı babası Rüknüslâm el-Cüveynî (ö. 438 / 1047) de bu türden bir madde için asıl (ana madde) kabul edilebilecek başka bir mal varsa onun ölçü biriminin bu fer' için de geçerli olacağı görüşündedir.⁴³

Şâfiîler'in ölçü birimleri konusunda gösterdikleri hassasiyetin farklı oranlarda diğer mezheplerde de bulunduğunu söylemek mümkündür. Çünkü bir malın ağırlık ölçü birimiyle ifade ettiği miktar hacim ölçüsüyle ifade ettiğinden farklıdır. Örtülü bir faiz muamelesiyle karşı karşıya kalmamak için malların ölçü birimlerinin tespiti zorunlu görülmüştür.⁴⁴

Eşitliği sağlama hususundaki hassasiyetin tezahür ettiği bir diğer husus da hacim veya ağırlık birimlerinden biriyle ölçülmeyen gıdaların mübadelesidir. Şâfiîler karpuz gibi veznî ya da keyli olmayan malları kendi cinsi ile mübadele etmeyi meşru görmezler. Hatta mezhepte tercih edilen görüşe göre bu malların kendi cinsiyle ağırlık birimi ile de mübadele edilemeyeceği söylenmiştir. Cüveynî, hacim ve ağırlık ölçüğü dışındaki ölçü vasıtalarının miktarın belirlenmesi noktasında işlevsel olduklarını fakat eşitliğin yalnızca bu ikisiyle sağlanabileceğini ifade etmektedir.⁴⁵

Hz. Peygamber döneminde bulunmayan bir hacim ölçüğünün kullanımı toplum örfünde kabul görürse ribevî malların değişiminde kullanılması caizdir. Zira

40 Cüveynî, *Nihâye*, V, 77.

41 Cüveynî, *Nihâye*, V, 72.

42 Cüveynî, *Nihâye*, V, 67.

43 Cüveynî, *Nihâye*, V, 69.

44 Cezîrî, Abdurrahmân b. Muhammed b. İvaz (1882-1941), *el-Fıkhu ale'l-mezâhibi'l-erbaâ*, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 2003, II, 232.

45 Cüveynî, *Nihâye*, V, 72, 94.

Hız. Peygamber eşitliği sağlama aracı olarak belirli bir hacim ölçüğü tayin etmemiştir. Kullanımı örf haline gelmemiş ölçükler hakkında ise Kaffâl'dan (ö. 417/1026)⁴⁶ menfi bir yanıt nakledilse de Cüveynî buna muhalefet ederek cevaz yönünü tercih etmektedir.⁴⁷ Daha sonraki Şâfiî hukukçular da bu konuda Cüveynî ile aynı kanaate sahip olmuşlardır.⁴⁸

b. Gıdaların Mübadelesinde Eşitliğin Sağlanması

Şâfiî fakihler faizsiz bir mübadelenin gerçekleşmesi için eşitlik vasfının net bir şekilde teminini şart koşarlar. Bu nedenle eşitliğin sağlanması noktasında şüphe barındıran akitler caiz görülmemiştir. Cüveynî'nin bu konuda zikrettiği meseleler incelendiğinde aslında tamamının Hız. Peygamber'in yaş ve kuru hurmanın mübadelesi hakkındaki yasaklayıcı ifadelerinden yola çıkılarak hükme bağlandığı anlaşılmaktadır. Yaş hurmanın kurduğunda sahip olacağı miktar akit anında net değildir. Dolayısıyla akdin yapıldığı esnada bedeller arasında eşitliğin tam olarak sağlandığını söylemek zordur. Bu ise fazlalık faizine kapı aralayacağından caiz görülmemiştir. Cüveynî, bu tutumu temellendirirken Hız. Peygamber'in (s.a.s.) "... Yaş hurma kurduğunda eksiliyor mu? O halde kuru hurma karşılığında satmayın."⁴⁹ hadisini delil getirmektedir.⁵⁰

Bu konuda aynı hadisi referans alan Şâfiî, zikredilen hadis üzerinden mezhebin faiz konusundaki temel parametresini ortaya koymuştur.⁵¹ Bu kıstas doktrinin faiz algısına yön vermiş ve karşılaşılan fer'î meselelerin tamamı bu doğrultuda incelenmiştir. Buna göre mübadeleye konu olan ribevî malın "kemâl" halinde eşitliğin

46 Şâfiî mezhebinde Kaffâl isimyle meşhur iki fakih bulunmaktadır. Bunlar Abdullah b. Ahmed el-Kaffâl el-Mervezi (ö. 417/1026) ve Muhammed b. Ali el-Kaffâl eş-Şâşîdir (ö. 365/976). Mervezi'yi diğerinden ayırmak için onun hakkında Kaffâl es-Sağır ifadesi kullanılmaktadır. Cüveynî, Kaffâl'in bu görüşünü babası Rüknüslâm el-Cüveynî'den nakletmektedir. Rüknüslâm ise Kaffâl el-Mervezi'ye öğrencilik etmiştir. Bu durum Cüveynî'nin bu ifadelerinde Kaffâl el-Sağır'ı kastetmiş olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. (Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah, (ö. 1067/1657), *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâtîl-fuhûl*, tah. Muhammed Abdülkadir Arnavut, IRCICA Yayınları, 2010, İstanbul, II, 236; Cengiz Kallek, "Kaffâl", *DİA*, XXIV, 146 ve "Kaffâl", *DİA*, XXIV, 146-148.)

47 Cüveynî, *Nihâye*, V, 68.

48 Râfiî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerim b. Muhammed el-Kazvîni (ö. 623/1226), *Fethu'l-Azîz fî şerhi'l-Vecîz*, yy., Dârü'l-fikr, ty., VIII, 168; Zekerîyya el-Ensârî, Ebü Yahyâ Zeynüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed el-Hazrecî (ö. 926/1520), *Esne'l-metâlib fî şerhi Ravdi't-tâlib*, Dârü'l-kitâbi'l-İslâmî, yy., ty., II, 24; Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed es-Sa'dî (ö. 974/1567), *Tuhfetü'l-muhtâc fî şerhi'l-Minhâc*, yy., el-Mektebetü'l-ticâriyyetü'l-kübrâ, 1357/1983, IV, 278.

49 Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, Buyû', (Had. no: 5488).

50 Cüveynî, *Nihâye*, V, 69. Mâlikiler, Hanbelîler, Hanefîlerden Ebü Yusuf ve Muhammed bu konuda Şâfiîlerden aynı kanaati taşırcen Ebü Hanîfe yaş ve kuru hurmanın mübadelesini caiz görmektedir. (Kayrevânî, Ebü Muhammed Abdullah b. Ebî Zeyd en-Nefzî (ö. 386/996), *er-Risâle*, Dârü'l-fikr, yy., ts., 106; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, III, 158; İbn Kudâme, Ebü Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed el-Makdisî (ö. 620/1223), *el-Muğni*, yy., Mektebetü'l-Kahire, 1968, IV, 12; Merğînânî, *el-Hidâye*, III, 64.)

51 Şâfiî, *el-Ümm*, III, 25.

sağlanması şarttır. “Kemâl” hali ise izafi bir kavram olup her mal türü için ayrı bir keyfiyette karşımıza çıkmaktadır. Konuyu yukarıdaki örnek üzerinden inceleyen Cüveynî şu yargıda bulunur: Hurma, ancak kurduğunda kemâle erer. O halde mübadele edilen hurmaların kuruyken eşit olmaları alışverişin sıhhati için şarttır. Yaş hurmanın kurduğu vakitte kuru hurmaya eşit olması zayıf bir ihtimal olduğundan bu alışverişin caiz olduğu söylenemez.⁵²

Şâfiî, aynı sonucu doğurduğu gerekçesiyle yaş hurmanın kendisi gibi yaş hurmayla değişimini de caiz görmemektedir.⁵³ Onun bu tutumunu genelleştiren mezhep fukahâsı kurutulması âdet olan tüm gıdaların yaşken kendi cinsiyle mübadelesinin caiz olmayacağını belirtmişlerdir. Kurutulması mutâd olmayan meyve ve sebzelelerin kendi cinsiyle mübadelesi konusunda iki görüş bulunmakla birlikte Cüveynî caiz olmasının kıyasa daha uygun olduğu kanaatinde. Zira kurutulması yönünde bir temül oluşmamış gıdaların kemâli, içinde buldukları yaş halleriyledir. Bu nedenle yaş tüketilmesi âdet olan hurmaların aynı özellikteki hurmalarla mübadelesine her iki bedelin kemâl halinde olması göz önüne alınarak cevaz verilmiştir.⁵⁴

Aynı cins unların birbirleriyle yahut kendi ham maddesi olan tahılla mübadelesinin caiz olmaması da kemâl halinde aranan eşitlik şartının ihlali sebebiyledir. Zira unun kemâli öğütülmeden önceki dane şekliyledir. Satıma konu edilen unun dane hali dikkate alındığında diğer bedelle eşit miktarda olması oldukça düşük bir ihtimaldir. Bu ise fazlalık faizine sebebiyet vereceğinden caiz değildir. Bir tahıl cinsinden elde edilen ekmek, kek vb. tüm mamuller bu hükme tabi olup tahılın kendisiyle mübadelesine cevaz verilmemiştir.⁵⁵

Pekmez gibi pişirilerek yoğunlaşmaya uğrayan gıdaların kendi cinsiyle mübadelesi de kemâl halinde eşitliğin sağlanmamış olması dikkate alınarak caiz görülmemiştir. Zira ateş cisimlerin hacmine etki ederek kemâl haline nispetle bir eksilmeye neden olmaktadır.⁵⁶ Örneğin mübadele edilen 100'er litrelik iki pekmez akit anında eşit görünmektedir. Fakat her iki pekmezin elde edildiği şıranın (pekmezin kemâl hali) aynı oranda olduğunu söylemek zordur. Zira bedellerden biri 400 litre şıranın 3 saat, diğeri ise 600 litre şıranın 4 saat kaynatılmasıyla elde edilmiş olabilir. Bu da bedellerin kemâl hallerinde eşit olmadıklarını gösterir.

52 Hanefilerden İmam Muhammed ribevî malların değişiminde malların gelecekteki kemiyetini nazar-ı itibara aldığından Şâfiîlerle aynı kanaati taşımaktadır. Ebû Hanîfe ise malların akit anında eşit olmasını yeterli gördüğü için akdin caiz olacağı görüşüne sahiptir. Ebû Yusuf sadece yaş hurmanın kuru hurmayla değişimi noktasında Muhammed'in, diğer mallarda ise Ebû Hanîfe'nin görüşüne meyletmiştir. (Mergînânî, *el-Hidâye*, III, 64.)

53 Şâfiî, *el-Ümm*, III, 25.

54 Cüveynî, *Nihâye*, V, 70.

55 Cüveynî, *Nihâye*, V, 73.

56 Cüveynî, *Nihâye*, V, 81.

Aynı şekilde bedellerin kemal halindeki eşitliğini koruma gayesiyle etlerin kendi cinsiyle mübadelesinde kemiksiz olması şart koşulmuş⁵⁷ ve ihtiva ettiği rutubet göz önüne alınarak aynı cins etlerin mübadelesi ancak kurutulduktan sonra caiz görülmüştür.⁵⁸

Şâfiî hukukçuların yaş ve kuru hurmanın birbiriyle mübadelesini yasaklayan hadisi formüle edilerek imal edilen tüm gıdalara uygulaması faizi muallal kabul eden ve etmeyen doktrinler arasındaki bariz farkı ortaya koymaktadır.

c. Karışım Halindeki Malların Mübadelesi

Cinsleri aynı olan ribevî malların mübadelesinde eşitlik şartı arandığından karışım halindeki gıdaların kendi cinsiyle değişimi Şâfiî fakihler tarafından caiz görülmemiştir. Örneğin içine bir miktar ceviz karışan şekerin kendi cinsiyle mübadelesi ve peteğinden ayrılmamış balların birbiriyle değişimi caiz değildir.⁵⁹

Aslında bu tutum Şâfiî mezhebinde “*müddü acve ve dirhem*” formunda terim haline gelen⁶⁰ mesele hakkındaki tartışmalarla ilgilidir. Özetle söylemek gerekirse bedellerden birini iki ölçek hurma, diğerini ise bir ölçek hurma ve bir dirhem oluşturduğu mübadele işlemi Şâfiî fukahâ tarafından caiz görülmemiştir. Tasarrufun meşruiyetine engel olan durumun ne olduğu konusu ise Cüveynî ile diğer Şâfiî fakihler arasındaki ihtilaf noktalarından bir diğerini oluşturmaktadır. Şâfiî hukukçuların çoğunun, değişime konu olan bedellerin kıymetlerini göz önüne alarak bu nesnelere arasında suni bir eşleştirme yoluna gittiği görülür. Kıymetleri göz önüne alındığında cinsleri aynı ve ribevî olan bedellerden birinin diğerinden daha fazla olabileceği iddia edilmiştir. Bu grubun benimsediği yöntem mezhep içinde “tevzi”⁶¹ diye isimlendirilmektedir. Cüveynî’nin babası ve aynı zamanda hocası olan Rüknlislâm el-Cüveynî de bu yöntemin savunucuları arasındadır.⁶²

57 Cüveynî, *Nihâye*, V, 75.

58 Cüveynî, *Nihâye*, V, 105.

59 Cüveynî, *Nihâye*, V, 83, 85.

60 “Müddü acve ve dirhem” teriminin bir terim olarak kullanımı için bkz. Cüveynî, *Nihâye*, V, 76; Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref (ö. 676/1277), *el-Mecmû şerhu’l-Mühezzeb*, yy., Dârü’l-fikr, ts. X, 364; Zekerîyya el-Ensârî, *Esne’l-metâlib*, II, 25.

61 Tevzi yöntemiyle ilgili olarak Cüveynî’nin zikrettiği şu örnek konunun kavranmasına yardımcı olacaktır: Bedellerden birinde -toplamda dört dirhem değerinde olan- “iki müd hurma” diğer tarafta ise “iki dirhem değerinde olan bir müd hurma” ve “bir dirhem” [iki müd hurma (dört dirhem)×bir müd hurma (iki dirhem)+bir dirhem] bulunan mübadele işlemi Şâfiî fukahâyâ göre batıldır. Bunu “tevzi” yöntemi üzerinden açıklayan Cüveynî şu izahı yapmaktadır: Verilen örnekte bedellerden birinin parçası olan “bir müd hurma” iki dirhem değerinde olduğuna göre bu bedelin diğer cüzü olan “bir dirhem”, içinde bulunduğu bedelin toplam kıymetinin 1/3’ünü temsil etmektedir. Bu durumda bir dirhem, karşıt bedeldeki hurmaların 1/3’üne karşılık gelir. Bu eşleştirme neticesinde her iki tarafta da 2/3’lük bir oranın kaldığı görülür. Dirhem olduğu taraftan arta kalan 2/3’lük bedel bir müd hurmadır. Fakat diğer taraftan arta kalan bedel bir müd hurmadan bir miktar fazla olduğundan bu durum ribevî malların mübadelesinde aranan eşitlik şartının ihlal edildiği anlamına gelir. (Cüveynî, *Nihâye*, V, 77.)

62 Cüveynî, *Nihâye*, V, 79.

“Tevzî” yöntemine karşı çıkan Cüveynî’ye göre bu tutumun sahipleri zorlama tevillerle bedeller arasında fazlalık oluşturmaya çalışmaktadır. Oysa bu külfete girmeye gerek yoktur. Zira ribevî malların mübadelesinin sahih olması için eşitlik şartına riayet etme zorunluluğu vardır. Bu satım işleminde ise ribevî olan hurmalar farklı miktarlarda değişildiğinden eşitlik şartına riayet edilmemiştir. Az olan bedelin yanında farklı cinsten bir şey verilmesi söz konusu eksikliği telafi etmez. Sonuç olarak akdin fesadına yol açan durum bedeller arasında fazlalığın bulunması olmayıp eşitliğin temini hususunun meçhul olmasıdır (istibhâm).⁶³ Cüveynî bu yorumun şahsına ait olduğunu belirterek mezhep kıyasının ve hatta Şâfiî’nin ifadelerinin diğer görüşü destekler nitelikte olduğunu ifade eder.⁶⁴ Mezhep içinde daha sonra telif edilen eserler incelendiğinde Cüveynî’nin bu yaklaşımı yerine “tevzi” diye ifade edilen ve Taberî (ö. 335/946) ve Şîrâzî gibi diğer erken dönem fakihlerinin tercih ettiği yöntemin hakim olduğu görülür.⁶⁵

Cüveynî’nin bu tür satım işlemleri hakkında eleştirdiği bir diğer kişi ise Ebû Hanifedir. Hanefî mezhebinin genel tavrı, sıhhatine hükmetme imkanı bulunan akitler hakkında fesad veya butlan nitelemesi yapmaktan kaçınmak şeklindedir.⁶⁶ Bu nedenle Ebû Hanife zikredilen örnekte yer alan iki ölçek hurmanın bir ölçeğini karşıt bedeldeki bir ölçek hurmaya diğer ölçeğini ise karşıt bedeldeki bir dirheme mukabil sayarak akdin sıhhatine hükmetmektedir.⁶⁷ Cüveynî’ye göre bu tutum bireyin hukuki işlemlerine müdahale anlamı taşımakta olup katı bir tahakkümden ibarettir.⁶⁸

Cüveynî bu hükümlerin mutlak olmayıp karışan maddenin bizzat kastedilen (maksut) bir kemiyette olmasının şart olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle arpa ve buğdayın mübadelesini konu edinen bir satım işleminde buğdaya az miktarda arpanın karışmış olması akdin sıhhatini etkilememektedir. Çünkü mübadelesi hedeflenen bedeller buğday ve arpa olup buğdaya karışan az miktardaki arpa bizzat amaçlanmış değildir.⁶⁹

63 Cüveynî, *Nihâye*, V, 77-78.

64 Cüveynî, *Nihâye*, V, 80.

65 Taberî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ahmed (ö. 335/946), *et-Telhis*, tah. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz, yy., Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, ty., 304; Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, II, 32; Zekeriyâ el-Ensârî, *Esne'l-metâlib*, II, 25; Şîrbîni, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatib el-Kâhîrî (ö. 977/1570), *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meâni elfâzi'l-Minhâc*, Beyrut, 1994, II, 375.

66 Cüveynî, *Nihâye*, V, 77; Haddâd, Radiyyüddîn Ebû Bekr b. Ali b. Muhammed (ö. 800/1398), *el-Cevheretü'neyyire*, el-Matbaatü'l-hayriyye, yy., 1322, I, 223.

67 Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebi Sehl Ahmed (ö. 483/1090), *el-Mebsût*, Beyrut, 1993, XII, 189.

68 Cüveynî, *Nihâye*, V, 78.

69 Cüveynî, *Nihâye*, V, 88.

2. Gıda Maddelerinde Cins Farklılığının Tespiti

İslam hukukuna göre fazlalık faizi yalnızca cinsleri aynı olan para veya mallarda gerçekleşir. Bu nedenle bir satım akdine konu olan bedeller arasında cins birliğinin bulunup bulunmadığını bilmek fazlalık faizinin vukuundan söz edebilmek için önem arz eder. Cüveynî, gıda maddeleri arasında cins farklılığına neden olan bir takım sebepler zikretmektedir. Şâfiî mezhebinin bu konudaki tutumunu anlamamıza yardımcı olacak bu sebepleri malların asıl (kaynak madde), isim, vasıf ve kullanım amaçlarındaki farklılık şeklinde sıralamak mümkündür.

Buğday ve arpa gibi çeşitli tahılların unları ve farklı bitkilerden elde edilen yağlar veya sirkeler kaynaklarının farklılığı nedeniyle farklı cins sayılmıştır.⁷⁰ Üzümün suyu ve sirkesi ayrı cins kabul edilirken de bu malların sıfatları ve kullanım amaçlarındaki farklılık dikkate alınmıştır. Ham üzümle (koruk) yaş üzümün ve ham hurma ile yaş ve kuru hurmanın farklı oranlarda mübadelesinin cevazını da aynı gerekçeyle izah etmişlerdir.⁷¹

Gıda maddelerine özel isimler verilmiş olması da cins farklılığını belirleyen bir diğer etkidir. Bu nedenle farklı isimlerle anılan hayvanların etleri ayrı cins kabul edilerek birbiri ile mübadelesinde eşitlik şartı aranmamıştır. Zira günlük yaşantıda “koyun eti” ve “tavuk eti” tamlamalarında olduğu gibi belirli sıfatlarla birlikte kullanılmaktadırlar.⁷² Cüveynî’den önceki Şâfiî fakihler arasında etlerin tek cins mi yoksa ayrı cinsler mi kabul edilmesi gerektiği hususunda iki zıt görüş bulunmaktadır. Bazı fakihler tüm et çeşitlerinin “et” ismine sahip olmada eşit olduğunu ve ancak lafzî kayıtlarla ayrışabildiklerini göz önüne alarak aynı cins olduğunu savunur. Bir kısmı ise etlerin asıllarındaki farklılığı göz önüne alarak ayrı cinsler olduğu görüşünü benimser.⁷³ Mezhebe ait eserler incelendiğinde –Cüveynî’nin de tercih ettiği- etleri farklı cinsler kabul eden görüşün hakim olduğu görülür.⁷⁴ Bir hayvana ait et, ciğer, işkembe vb. organların tümü özel bir isme ve ayrıştırıcı bir kısım vasıflara sahip olduğundan ayrı cins kabul edilmiştir.⁷⁵ Deve, sığır ve davarlar kendi türleriyle birlikte üç ayrı cinsi oluşturur. Buna göre sığır kapsamında ele alınan inek, manda vb. aynı cins olduğu gibi davarın alt türleri olan koyun, keçi gibi hayvanların da tamamı bir cinstir. Balıkların tümü aynı cins kabul edilmiş olup; tavuk, kaz, güvercin vb. kuşlar da ayrı birer cins olarak ele alınmaktadır.⁷⁶

70 Cüveynî, *Nihâye*, V, 82.

71 Cüveynî, *Nihâye*, V, 84.

72 Cüveynî, *Nihâye*, V, 102; Zekeriyâ el-Ensârî, *Esne'l-metâlib*, II, 28; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, II, 367.

73 Cüveynî, *Nihâye*, V, 102.

74 Gazzâlî Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî (ö.505/1111), *el-Vecz fi fihhi'l-İmâmiş-Şâfiî*, tah. Ali Muavviz-Adil Abdülmevcud, Dârü'l-Erkâm, Beyrut, 1418/1997, I, 283; Zekeriyâ el-Ensârî, *Esne'l-metâlib*, II, 28; Şirbînî, *Muğni*, II, 367.

75 Cüveynî, *Nihâye*, V, 103.

76 Cüveynî, *Nihâye*, V, 102-103. Şâfiiler hayvanlardaki canlılık vasfını doğrudan gıda maddesi olmanın önünde

Etin canlı hayvanla mübadelesi hususunda mezhebin genel kıyası göz ardı edilmiş ve canlı hayvanla farklı bir hayvana ait etin değişimi caiz görülmemiştir. Şâfiîler bu hususta iki noktada mezhebin genel tutumuna muhalif davranmışlardır. Birincisi, canlı hayvanı ribevî olarak değerlendirmeleridir. Şâfiîler canlılık vasfını doğrudan gıda maddesi olmaya engel saydığından canlı hayvanı ribevî malların kapsamına almazlar.⁷⁷ Bu örnekte ise hayvanın canlılık vasfı dikkate alınmamış ve eşitlik şart koşulmuştur. Bir diğer husus ise etlerin mübadelesinde fazlalık faizinin tahakkuku için öne sürülen cins birliği şartı burada devre dışı bırakılmış ve farklı cinsten olan et ve hayvanın mübadelesi meşru görülmemiştir.⁷⁸

Mezhebin genel kurallarına aykırı bu fetvanın sebebi Şâfiî'nin Saîd b. Müseyyib'den (ö. 94/713) naklettiği mürsel bir rivayette yer alan “*Rasulullah (s.a.s.) etin hayvan karşılığında satılmasını yasakladı.*”⁷⁹ hadisindeki ifadelerin genelliği ve yine Şâfiî kanalıyla İbn Abbas'tan rivayet olunan mevkuf bir nakildir. Bu hadise göre “*Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde bir deve kesildi. Adamın biri dişi bir keçi yavrusu getirerek: 'Bu keçi yavrusuna karşılık bana bir parça et verin.' dedi. Ebubekir (r.a.) ona: 'Bu (bedel) uygun olmaz' cevabını verdi.*”⁸⁰ Mezhebin genel kıyasına aykırılık arz eden bu tutumu anlaşılır hale getirmeyi amaçlayan Cüveynî, konuya usûlî bir izah getirmektedir. Buna göre Kur'an veya sünnetle sabit olan hükümler özel bir nassa dayanan celî kıyas sebebiyle zahirinden alınarak tevili edilebilir. Tevili meşru kılacak bir nassın bulunmaması durumunda ise Kur'an ve sünnetin zahiriyeye amel edilmesi esastır. Yukarıda zikredilen rivayetlerde nassın zahirinin dışına çıkmayı gerektirecek bir nass bulunmadığından hadisın zahiri dikkate alınmalıdır.⁸¹ Şâfiîlerin bu tutumunun –onlar ismini belirtmeseler de- bir “istihsân” çeşidi olduğu ortadadır. Zira istihsânın bir fıkıh usulü yöntemi olduğunu kabul eden fakihler onu bir takım sebeplerle ilişkilendirmektedir. Bunlardan biri de genel kurala aykırı davranmayı gerektirici özel bir nassın bulunuyor olmasıdır.⁸²

Cüveynî'nin kıyasa daha uygun bulduğu farklı bir görüşe göre canlı bir hayvanın farklı cinsten bir hayvana ait etle mübadelesi faize yol açmaz. Çünkü zikredilen örnekte canlı olan keçinin kesildiğinde et haline dönüşeceğini göz önüne alsak bile

bir engel kabul ettiklerinden mübadelesi durumunda faizin vuku bulmayacağını belirtmişlerdir. Bu hayvanların aynı yahut farklı cinsten olmasının hükme yansımaları etlerinin mübadelesi esnasında ortaya çıkmaktadır. (Cüveynî, *Nihâye*, V, 84; Zekeriyâ el-Ensârî, *Esne'l-metâlib*, II, 22.)

77 Cüveynî, *Nihâye*, V, 107; Zekeriyâ el-Ensârî, *Esne'l-metâlib*, II, 22.

78 Cüveynî, *Nihâye*, V, 107.

79 Şâfiî, *el-Ümm*, III, 82.

80 Beyhâkî, *Ma'rifetü's-süneni ve'l-âsâr*, VIII, 66, (Had. no: 11143).

81 Cüveynî, *Nihâye*, V, 107-109.

82 Teftâzânî, Sa'düddin Mes'ûd b. Fahriddin Abdillâh el-Horâsânî (ö. 792/1390), *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki't-Tenkîh*, Mısır, Mektebetü Sabîh, yy., ts., II, 163.

keçi etiyle deve eti farklı cinsler kabul edildiğinden faiz oluşmayacaktır.⁸³ Cüveynî, müctehidin hükmün illetine vâkıf olduğu durumlarda –tevilî meşru kılıcı özel bir delil bulunmasa bile- nassların zahirî manasını tevil edebileceğini söylemektedir. O, Şâfiî'nin bazı görüşlerini örnek vererek bu tevilin meşruluğunu ortaya koyduktan sonra cinsleri farklı olan et ve hayvanın mübadelesini meşru görenlerin de bu tavrı takındıklarını ifade etmektedir.⁸⁴

3. Ribevî Malların Taksimi/Kısmet/Bölüşme

Ortaklığa konu olan tüm mallar taksime de ihtiyaç duyar. Bu nedenle İslam'da mal ve menfaatlerin taksimi caiz görülmüştür. Fakat ribevî malların taksimi İslam hukukçuları arasında tartışma konusu olmuştur. Çünkü taksimin mahiyet itibariyle “ifraz” (temyiz) mı yoksa “mübadele” (satım) mi olduğu konusunda farklı kanaatler bulunmaktadır.⁸⁵ Taksimin bir satım işlemi olduğunu var sayarsak faizle ilgili bir kısım hükümleri kısmet esnasında da gözetmek gerekecektir.⁸⁶

Hanefilere göre taksim işlemi hem “ifraz” hem de “mübadele” anlamını taşıyan bir tasarruftur. Kısmete konu olan mala göre bu iki özellikten birisi daha baskın kabul edilir. Hacim veya ağırlık birimiyle ölçülen mallarda ifraz özelliği daha belirginken diğer mallarda mübadele vasfı öne çıkmaktadır. Bunun bir sonucu olarak veznî ve keylî mallarda ortaklardan biri diğerlerinin bilgisi veya onayı olmadan kendi hissesini ayırabilirken mübadele vasfı öne çıkan mallarda rıza şartı aranmıştır.⁸⁷

Cüveynî, Şâfiî'den kısmetin “satım” ve “ifraz” olduğu yönünde birbirine zıt iki görüş nakletmektedir.⁸⁸ Ancak daha sonraki dönemlerde telif edilen kitaplar incelendiğinde Hanefilerin yaklaşımına benzer bir ayrıma gidildiği görülür. Bu ayrımda Şâfiîler taksimin mahiyetini bölüşülen mala göre belirlemektedir. Taksime konu olan malın fertleri şekil ve değer bakımından eşit olduğu takdirde bu “eczâ taksimi”

83 Cüveynî, *Nihâye*, V, 107.

84 Cüveynî, *Nihâye*, V, 108-109.

85 Bölüşmek ve mübadele arasındaki farkı bir örnekle şu şekilde açıklayabiliriz: 1 ton pirince sahip olan iki ortaktan her birinin tüm pirinç taneleri üzerinde mülkiyeti bulunmaktadır. Pirinç toplamı aralarında 500'er kg halinde taksim edildiği takdirde iki ortaktan her birinin diğerinin elinde bulunan 500 kg'daki mülkiyeti devam etmektedir. Bu durumda A şahsı B'nin elindeki pirinçler üzerinde bulunan hissesini B'ye satıp buna bedel olarak B şahsına ait bulunan kendi elindeki hisseleri almıştır. B şahsı için de aynı şey geçerlidir. Bu işlemin sadece bir paylaşım olduğunu kabul ettiğimizde ise bu tarz bir akit tasavvuruna gerek kalmayacaktır.

86 Cüveynî, *Nihâye*, V, 93.

87 Mevsilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmûd (ö. 683/1284), *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, Matbaatü'l-Hanefî, Kahire, 1356/1937, II, 73.

88 Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc*, X, 201; Şirbinî, *Muğni'l-muhtâc*, VI, 330; Zekerîyya el-Ensârî, *Esne'l-metâlib*, IV, 331.

diye isimlendirilir⁸⁹ ve bu işlemin ifrazdan ibaret olduğuna vurgu yapılır.⁹⁰ Ortaklar arasında eşit bir şekilde bölüştürülemeyen malların taksimi ise tarafların eşitliği sağlamak için birbirlerine ödediği fazladan bir bedelin varlığına ve yokluğuna göre “tadil” veya “red” taksimi diye adlandırılır.⁹¹ Taksim bu iki türü satım işlemi kabul edilip haklarında bey’ ahkamı uygulanmıştır.⁹² “Tadil” ve “red” taksimleri bey’ kabul edildiği için ribevî malların bölüşümünde hisseler arasında bir fazlalık oluşmasına asla müsaade edilmemiştir.⁹³ Aynı şekilde faiz mallarının bölüşümünde hisselerin mecliste kabzedilmesi şart koşulmuş ve taksim edilen malların bey’ akdinde karşıt iki bedeli temsil edebilmesi gerekli görülmüştür.⁹⁴

B. Öz İtibariyle Para Olmak (Nakdiyyet)

Hz. Peygamber’in (s.a.s.) emvâl-i sitte hadisinde gıda maddeleri dışında yer verdiği diğer mal sınıfı altın ve gümüşdür. Hadisteki ifadelerin genelliğini dikkate alan Şâfiî fakihler, ziynetleri ve külçe halindeki altın ve gümüşü hükme dahil etmek gayesiyle bu iki madende faizin illetini “özünde (cevher) para olmak” yahut “semeniyet vasfının galip bulunması” şeklinde ifade ederler. Bu sayede “fels” adı verilen altın ve gümüş dışındaki paralarda faizin vaki olmayacağı da belirtilmiş olmaktadır. Çünkü felsler toplumun teamülünde para olarak kullanılsa da bu durum altın ve gümüşte olduğu kadar yaygın değildir.⁹⁵

Altın ve gümüşte faizin illetinin bu bedellerin paralık vasıfları olduğu noktasında Şâfiîlerle aynı kanaate sahip olan Mâlikî mezhebinde, illetin “mutlak surette semen olmak” mı yoksa Şâfiîlerde olduğu gibi “semeniyet vasfının galip olması” mı olduğu hususunda iki farklı görüş bulunmaktadır. İlk görüşe göre felslerin de tıpkı altın ve gümüşte olduğu gibi eşit ve peşin mübadele edilmesi gerekirken diğer görüş felsleri ribevî malların dışına çıkarmaktadır.⁹⁶ Bu konuda iki farklı tutumun oluşmasının nedeni muhtemelen İmam Mâlikî’ten “*Bir felsin iki felse mübadelesini*

89 Cüveynî, *Nihâye*, V, 93.

90 Şirbini, *Muğni'l-muhtâc*, VI, 335.

91 Zekeriyâ el-Ensârî, *Esne'l-metâlib*, IV, 331.

92 Şirbini, *Muğni'l-muhtâc*, VI, 334.

93 Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc*, X, 203.

94 Zekeriyâ el-Ensârî, *Esne'l-metâlib*, IV, 336. Bu tutumun bir tezahürü olarak yaş ve kuru hurmadan oluşan bir malın “tadil” veya “red” usulüyle taksimi caiz görülmemiştir. Çünkü bu bedellerin “kemâl” hallerine nazaran eşitliğin sağlandığını söylemek oldukça zordur. Nitekim bu husus “Gıdaların Mübadelesinde Eşitliğin Sağlanması” başlığı altında açıklanmıştır.

95 Cüveynî, *Nihâye*, V, 95; Remlî Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Hamza el-Menûfî el-Ensârî el-Mısırî (ö. 1004/1596), *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*, Dârü'l-fikr, Beyrut, 1404/1984, III, 433; Zekeriyâ el-Ensârî, *Esne'l-metâlib*, II, 22.

96 Sâvî, Ahmed b. Muhammed el-Mâlikî el-Halvetî (ö. 1241/1825), *Bulğatü's-sâlik li ekrabi'l-mesâlik (Hâşitetü's-Sâvî aleş-Şerhi's-sağîr)*, Dârü'l-meârif, yy., ty., III, 72.

kerih görmekteyim.”⁹⁷ ifadelerinin nakledilmiş olmasıdır. Felsleri ribevî sayan yaklaşım tarzı esas alındığında Şâfiîlerde ribevî olan paraların sınırı –gıdaların aksine- Mâlikilere nazaran daha dar olacaktır.

Şâfiîler, paraların mübadelesi hususunda iki noktada Hanefilerden ayrılırlar. Bunlardan biri paraların mübadelesinde aranan mecliste kabız şartını genelleştirerek gıda maddeleri için de gerekli görmeleri diğeri ise paraların taayyün etmesi hususudur.⁹⁸

Birinci konuda Ebû Hanîfe’yi ağır ifadelerle eleştiren Cüveynî, Hz. Peygamber’in emvâl-i sitte hadisindeki ifadelerini referans almaktadır. Hz. Peygamber (s.a.s.) aynı cins malların değişiminde bedellerin eşit ve peşin olmalarını şart koşmuş, cinslerin farklılaşması durumunda ise paraları ve gıdaları kapsayıcı bir tarzda “*Peşin olma şartıyla dilediğiniz gibi satın.*”⁹⁹ buyurmuştur. Bu ifadenin genelliği farklı cinsten gıda maddelerinin de paralar gibi ancak peşin olarak değişebileceğini göstermektedir.¹⁰⁰ Bu nedenle Şâfiîler, cinsleri farklı olan gıda maddelerinin yahut paraların selem akdinde karşıt iki bedeli temsil edemeyeceğini savunurlar. Öte yandan gıdalar ve paralar dışında cinsleri aynı olan iki malın selemde “re’sü’l-mâl” ve “müslümün fih” olabileceğini ifade ederler.¹⁰¹

Hanefiler’e göre hadiste yer alan “*yeden bi yed*” ifadesiyle “belirlenmiş olma” (aynen bi ayn) anlamı kast olunmuştur. Bu nedenle sarf akdi dışındaki tüm ribevî malların mübadelesinde bedellerin tayini yeterli olup mecliste kabzedilmesi şart değildir. Aslında sarf akdinde kabızın şart koşulması da paraların ancak kabızla taayyün ediyor olmasından dolayıdır.¹⁰²

İkinci konu ise paraların taayyünü (muayyen hale gelmesi) ile alakalıdır. Altın ve gümüşü ribevî kabul eden Şâfiîler, bunların taayyün etmesi noktasında Hanefilerden ayrılırlar. Zira Hanefî mezhebinde paralar taayyün etmezken¹⁰³ Şâfiîler taayyün edeceğini savunmaktadırlar. Şâfiî fakihler bu konuda paraları diğer mallara kıyas etmekte ve gasp edilen paraların taayyün edeceğini kabul eden Hanefilere itiraz yöneltmektedirler.¹⁰⁴ Bu görüş farklılığının iki önemli sonucu bu-

97 Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh el-Asbahî el-Yemenî (ö. 179/795), *el-Müdevvene*, Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye, yy., 1415/1995, III, 158.

98 Cüveynî, *Nihâye*, V, 96.

99 Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, V, 466, (Had. no: 10512).

100 Cüveynî, *Nihâye*, V, 95-96.

101 Cüveynî, *Nihâye*, V, 96.

102 Kâsânî (ö. 587/1191), *Bedâi’u’s-sanâi’*, V, 219; Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed (ö. 855/1451), *el-Binâye şerhu’l-Hidâye*, Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye, Beyrut, 2000, VIII, 278.

103 Kudûrî, Ebü’l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr (ö. 428/1037), *el-Muhtasar*, tah. Kâmil Muhammed, Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye, Beyrut, 1418/1997, 87.

104 Nevevî, *el-Mecmû*, IX, 322.

lunmaktadır. Birincisi satım akdine konu edilen paraların belirlenmiş olması durumunda değiştirme (istibdâl) imkanının ortadan kalması diğeri ise tayin edilmiş bir paranın teslimden önce yok olması halinde akdin infisah etmesidir.¹⁰⁵

Cüveynî, sarf akdinin paraların “ayn”ı üzere kurulabileceği gibi -mecliste kabzedilmesi şartıyla- vasıfları belirlenerek de inikad edebileceğini belirtmektedir. Akdin paraların aynı üzere kurulması durumunda bedellerden biri veya her ikisinin ayıplı çıkması taraflara değişim (istibdâl) yetkisi vermez. Başka bir bedelle değiştirilmesi akdin infisahına yol açar. Çünkü bedelin değiştirilmesi kurulum anındaki kabzı geçersiz kılmaktadır. Bu ise sarf akdinin sıhhat şartlarından birinin ihlali anlamına gelir.¹⁰⁶

Sarf akdi özellikleri belirtilmiş olan gayrı muayyen bedeller üzerine kurulduğu takdirde kabzedilen para belirtilen özellikleri taşııyorsa meclis dağılmadan önce başka bir bedelle değişimi caizdir. Çünkü akit belirli bir para üzerine kurulu olmayıp zimmette mevşuf bir bedel üzerine kurulmuştur. Kabzedilen bedel akit esnasında belirtilen nitelikte değilse hakikatte kabzın gerçekleşmemiş olduğu anlaşılır.¹⁰⁷

Bu özellikteki bir bedeli “akit meclisinin dağılımından sonra” istibdâl etmenin akdin infisahına yol açması noktasında iki farklı görüş bulunmaktadır.¹⁰⁸ “*Bir zaman diliminde sabit olan hükmün daha önce de mevcut kabul edilmesi*” anlamına gelen¹⁰⁹ istinâd ilkesi dikkate alındığı takdirde teslim anında muayyen hale gelen sarf bedelleri bu özelliği akit esnasında da mevcut kabul edilecektir. Bu durumda meclisin dağılımından sonra bedellerin değiştirmenin muayyen paralarda olduğu gibi akdin infisahına yol açacağı aşıkardır. Bu yöntem işletilmediği takdirde ise meclis dağılmış olsa da ayıplı bedelin iadesi sarf akdinin sıhhatini etkilemez.

Tayin edilmeden akde konu edilen sarf bedellerinin taşıdığı ayıbın niceliği de hükme etki etmektedir. Bedellerden birinin sahip olduğu ayıp, cins farklılığı oluşturacak boyuttaysa meclis dağıldıktan sonra iade edilip başka bir bedelle değişilmesi akdin infisahına yol açar. Çünkü bu seviyede bir ayıbın bulunması akit anında sarf bedelinin kabzedilmediği anlamına gelmektedir.¹¹⁰

105 Cüveynî, *Nihâye*, V, 96.

106 Cüveynî, *Nihâye*, V, 96-97.

107 Cüveynî, *Nihâye*, V, 97.

108 Cüveynî, *Nihâye*, V, 97.

109 İstinâd teriminin “*Bir zaman diliminde sabit olan hükmün daha önce de mevcut kabul edilmesi*” anlamında kullanımı için bkz. İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrâhîm el-Mısıri (ö. 970/1563), *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1419/1999, I, 270; Haskefi, Alâüddin Muhammed b. Ali ed-Dımaşkı (ö. 1088/1677), *ed-Dürrü'l-muhtâr şerhu Tenviri'l-ebşâr*, tah. Abdülmünim Halil İbrahim, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, yy., 1423/2002, 210; *el-Mevsûatü'l-fıkhiyyetü'l-Kuveytiyye*, “İstinâd”, IV, 107.

110 Cüveynî, *Nihâye*, V, 99.

SONUÇ

İslam hukukunun önemle üzerinde durduğu faiz yasağıyla ilgili hükümler Şâfiî mezhebinde Kur'an nasları ve emvâl-i sitte hadisinde belirtilen hükümler doğrultusunda şekillenmiştir. Şâfiî hukukçuların ribâyla ilgili görüşleri genel hatları bakımından çoğunluğun görüşüne uyum arz etmekle birlikte bazı ferî konularda içtihat ve yorum farklılığına dayalı görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bunun en net göstergelerinden birisi faizin vukuunu gıda maddeleri ve paraların mübadelesine hasretmiş olmalarıdır.

Hz. Peygamberin emvâl-i sitte hadisinde zikrettiği malların ribevî olmasını Şâfiî ve Mâlikî mezhepleri aynı illetle ilişkilendirmiştir. Fakat Şâfiîler, gıda maddelerinde ribevî malların sınırını Mâlikîlerden daha geniş tutarken paralarda –felsleri ribevî sayan yoruma göre- daha dar tutmuştur.

Faizin gerçekleştiği malların sınırları noktasında Cüveynî ve mezhep fukahâsının görüşleri paralellik arz etmektedir. Fakat faize konu olan bu malların gıda maddeleri ile altın ve gümüş madenleri olduğunu ispat noktasında Cüveynî'nin iki farklı eserinde iki ayrı yöntem benimsediği görülmektedir. Cüveynî, çalışmamızda merkezî konuma sahip olan *Nihâyetü'l-matlab* adlı eserinde şahsi kanaatlerini açıkça belirtmeyip konuyu Şâfiî fakihlerin takip ettikleri yöntem üzerinden incelemiştir. Fakat onun *el-Esâlib* isimli kitabından yaptığı nakiller faizin hükmünün muallel oluşu noktasında mezhebi temsil eden görüşten ayrıldığını ve konuyu tamamen nas merkezli temellendirdiğini ortaya koymaktadır. Bu durum bize Cüveynî'nin bir yandan doktrini temsil eden çizgiye sıkı sıkıya bağlı diğer yanda ise Şâfiî mezhebinin belirlediği kalıba sığamayan bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Onun bu tavrını -makalede dikkat çektiğimiz üzere- muhalif cenahtan gelecek itirazların önünü kesme eğilimi olarak yorumlamak da mümkündür.

Faizin vukuu için bedellerin gıda veya para olması şartını koşan Şâfiîler bu hükmün uygulama aşamasında toplumun temayüllerini dikkate almışlardır. Fakat örf ve adetler her konuda belirleyici kılınmamıştır. Bunun delili ribevî malların ölçü birimlerinin taabudî bir düzlemde incelenmiş olmasıdır.

Faiz konusunda büyük oranda tutarlı bir yapı arz eden Şâfiîler, canlı hayvanın farklı cinsten bir hayvanın etiyle mübadelesi örneğinde görüldüğü üzere bazı konularda mezhep kıyasının dışına çıkmışlardır. Bu duruma Şâfiî mezhebinin haberlerin kabulü noktasındaki duruşunun etkisi olduğu açıktır.

Şâfiîler paralar hususunda öne sürülen mecliste kabız şartını genelleştirerek gıda maddelerine de teşmil etmişler ayrıca paraların da tayin etmekle belirli hale geleceğini söyleyerek akde ait hükümleri bu doğrultuda şekillendirmişlerdir.